

Retaules-reliquiari al monestir de la Encarnación de Madrid

El monestir de la Encarnación de Madrid (fundat el 1611 per Felip III i Margarida d'Àustria) alberga una de les lipsanoteques més importants del món. Les seves més de 700 peces recullen tota la tipologia de reliquiaris coneguda fins ara, des de finals del segle XVI fins a mitjans del segle XX.

Text: M.ª Leticia Sánchez Hernández, Patrimonio Nacional, Madrid

1. Retaule reliquiari amb la representació de la Verge amb el nen.

Aquestes peces es cataloguen atenent a la forma que presenten —arquetes, gots, retaules, medalles, quadres, custòdies, bustos— i als materials i les tècniques amb els

quals estan fetes —fusta, pedres dures, corall, bronze, plata, petxina, nacre, teixits—, sense oblidar la dimensió religiosa, com a concepte fonamental per a la comprensió d'aquests espais des de la fenomenologia de la religió, i la dimensió històrica i cultural en què s'han originat els reliquiaris.

Hem escollit per a aquesta ocasió el comentari d'un conjunt d'onze reliquiaris, dels anomenats retaules, fabricats a Itàlia (Roma, Florència) durant el primer terç del segle XVII. Es tracta d'una col·lecció molt homogènia, tant pels materials i la seva factura, com per la procedència, una mica coneguda per la presència aïllada d'algunes peces en exposicions temporals. Serveixi aquest petit apunt com un avanç del que serà la publicació de la totalitat del reliquiari el 2011, amb motiu del quart centenari de la fundació del monestir.

Els retaules-reliquiari són peces de sobretaula fetes amb fusta de banús amb una base gran —de vegades amb una peanya escalonada— sobre la qual descansa una portada

Roma dels treballs de marbre datats en l'antiguitat clàssica, els tallers romans van començar a treballar l'anomenat art del *commesso* (embotit o incrustació de marbres i pedres dures, el resultat final de les quals s'aconsegueix mitjançant la contraposició de colors i formes geomètriques), que va donar lloc a la creació d'un gran mercat d'antiguitats al qual van accedir els col·leccionistes de tot Europa. Paral·lelament, Ferran de Medici va crear a Florència, el 1588, una manufactura destinada a treballar amb marbres i pedres dures. El famós *opifici* de pedres dures florentí va fabricar, sobretot durant la primera meitat del segle XVII, taules, escriptoris, sagraris, altars portàtils, reliquiaris ornamentals amb pedres dures en els enquadraments i plaques adornades amb gots de flors, ocells i paisatges. Molts artífexs germànics es van establir a Roma, Florència i Nàpols, des dels últims anys del segle XVI, amb la finalitat d'instal·lar tallers que van reunir ebenistes, lapidaris, orfebres, escultors i pintors.

Des dels primers anys del segle XVI els tallers romans van començar a treballar l'anomenat art del 'commesso'

flanquejada entre pilastres o columnes que pot albergar una pintura sobre coure, àgata o alabastre, un embalum rodó de bronze daurat o una relíquia. L'estructura remata generalment en un frontó triangular. En algunes peces s'aprecien cavitats o teques situades al pedestal, en el contorn del motiu decoratiu central o en l'àtic que alberguen, al seu torn, relíquies. El banús duu aplicacions metàl·liques de llautó, plata, bronze i carei, vidre i pedres dures.

Des dels primers anys del segle XVI, i arran dels descobriments arqueològics fets a

Aquests petits retaules, juntament amb els marcs contenidors de relíquies per a estampes o pintures, fets amb una tècnica molt similar, van tenir una gran popularitat a les corts europees, a les cases nobiliàries i als convents, que els van fer servir com a objecte de regal i com a objecte devocional destinat als oratoris privats. És molt freqüent que, amb motiu d'una professió religiosa, les mateixes monges, o els benefactors del monestir, donin aquests reliquiaris a la comunitat. Cassiano dal Pozzo en el seu viatge per Espanya assenyala ja el gust que sentia

la cort espanyola per les pedres dures, i els inventaris de l'època parlen de l'existència de "làmines d'excel·lent pintura guarnides de banús, or i pedres". No hi ha dubte que també els tallers espanyols van començar a fabricar aquests reliquiaris de façana arquitectònica, una mica més tardanament que les dates indicades, a instàncies de les peces que arribaven des d'Itàlia. Quant a la procedència de les tretze peces citades, i davant l'absència d'inventaris, encàrrecs i factures durant la primera meitat del segle XVII (apareixeran esments més concrets sobre aquestes peces en els inventaris redactats a partir de la desamortització del segle XIX), cal recórrer a les estretes relacions mantingudes, d'una banda, entre el monestir i la cort dels Medici, i, de l'altra, entre el monestir i el cardenal Francesco Barberini. Aquests llaços es coneixen a través de l'epistolari que manté la priora Mariana de San José amb Magdalena d'Àustria, gran duquesa de

Es constata l'enviament de regals al monestir, entre els quals es poden trobar aquestes peces

Toscana i germana de la fundadora, la reina Margarida d'Àustria (una col·lecció de 19 cartes datades entre 1618 i 1631 custodiades a l'Arxiu Medici de Florència), i amb el mateix Barberini (una col·lecció de 5 missives datades entre 1628 i 1632 conservades a la Biblioteca Vaticana). En aquest epistolari es constata l'enviament de regals al monestir, entre els quals es poden trobar aquestes peces. D'altra banda, l'oratori privat de la reina Margarida es va donar íntegrament per la seva expressa voluntat al reliquiari de la Encarnació: coneixent el mecenatge exercit per la duquesa Magdalena, en particular amb les seves germanes, també és possible que algunes peces italianes arribessin al monestir per aquesta via.

Peces de factura similar a les que es conserven al monestir de la Encarnación es troben al Palazzo Pallavicini de Roma, al Victoria and Albert Museum de Londres o a les clarrisses de Monforte de Lemos, a Lugo.

Vegem una relació concisa d'aquests retaules, que identificarem pel nombre d'inventari. El 00620346 (fig. 5) és de banús compost per una base llisa motllurada sobre la qual descansen dos graons. El primer té dues miniatures de les santes Catalina d'Alexandria i Bàrbara envoltades per un

marc de plata, que flanquegen una teca rectangular amb un os i flors seques. El segon presenta dues teques ovalades amb sengles ossos i flors i al centre una secció quadrada de plata cisellada. Remata en un oli sobre àgata que plasma la visió de sant Francesc de la creu, i envoltat per un marc adornat amb flors de plata i fils de plata incisos.

La parella integrada pel 00620068 i 00620267 (fig. 3) presenta una estructura rectangular de fusta de banús, composta per un plint motllurat en el qual s'insereixen relíquies en fornícules envitrades. El cos està flanquejat per dues columnes dòriques de fusta amb bases i capitells de bronze daurat, envoltat per sanefes geomètriques de metall platejat i per fornícules amb relíquies. S'hi enquadren sengles olis sobre coure representant, respectivament, Mare de Déu amb Nen i Sant Jaume pelegrí. Remata en un frontó semicircular partit amb aplics daurats de caps de querubins i el colom de l'Esperit Sant. Cal ressaltar que cap de les dues pintures no és original del retaule (desconexim què hi va haver a l'inici), i això vol dir que aquestes peces van sofrir remodelacions i reutilitzacions d'estil *casolà*.

La parella formada pel 00620073 i el 00620074 està feta amb fusta de banús: es recolza sobre una peanya motllurada sobre la qual descansa un quadre central que acull un oli sobre àgata en ambdues cares, que representen, respectivament, el baptisme de Crist / la piscina provàtica, i el naixement de Jesús / l'adoració dels Reis; remata en frontó partit, amb aplics de bronze daurat en la motllura central, la peanya i el timpà. El cos central gira sobre un espàrrec, amb la finalitat de poder contemplar les imatges de les dues cares. Ambdues peces es poden datar entorn del 1610.

El retaule reliquiari 00620054 (fig. 2) és de fusta de banús format per un banc adornat amb quatre àngels sobre núvols de metall daurat, intercalant amb tres relíquies; sobre ell s'aixequen dues pilastres decorades amb paper pintat; el cos central, rematat en un arc de mig punt, s'adorna amb una pintura sobre pergami que representa una còpia de F. Barocci, *L'enterrament de Crist*, feta per Giovanni Battista Castello, que rebia el motiu d'*il genovese*. Està fet a Roma al començament del XVII. Remata en un frontó partit, en l'àtic del qual es representa la Santa Faç.

De taller romà del primer terç del segle XVII és el retaule reliquiari 00620070, (fig. 4), de fusta de banús, format per un basament inferior decorat amb miniatures dels dotze apòstols i cristalls octogonals per a relíquies. Sobre aquest basament,

2. Retaule de fusta que representa una còpia de F. Barocci, 'L'enterrament de Crist'.

3. Retaule reliquiari amb relíquies en fornícules envitrades.

4. Retaule reliquiari mostra les imatges de sant Pere i sant Pau.

5. Retaule reliquiari de oli sobre àgata que plasma la visió de sant Francesc de la creu.

6. Retaule reliquiari de l'oli amb la Mare de Déu del Perpetu Socors flanquejat per columnes corínties amb plaques de lapislàtzuli.

7. Retaule reliquiari amb la representació d'una Epifania inspirada en una composició de Rafael per les Lògies Vaticanes.

descansa un altre central amb un octògon que mostra les imatges de sant Pere i sant Pau, flanquejat per mènsules. El cos es recolza sobre un quadrat amb oval per a la imatge de sant Mateu, flanquejat per dues teques per a relíquies. Al centre del retaule, un quadre sobre vitel·la amb l'Epifania. La miniatura possiblement està basada en una miniatura de Juli Clovi, de la qual només es coneix l'estampa. Segurament va ser feta per un artista, espanyol o italià, que estava treballant a San Lorenzo. Remata en un timpà partit amb la figura de Déu Pare i l'Esperit Sant i un frontó amb querubins. L'estructura està flanquejada per grans volutes de bronze daurat adornades amb flors

a l'oli amb la Mare de Déu del Perpetu Socors; està flanquejat per columnes corínties amb plaques de lapislàtzuli, plata i bronze daurat recolzades sobre grans mènsules. Es remata amb cornisa sobre la qual hi ha un frontó partit, al centre del qual s'obre una teca quadrada amb la relíquia de S. Augustini I., amb un timpà semicircular.

L'últim retaule decorat amb una pintura central és el 00620358. Es tracta d'una estructura molt senzilla, formada per una peanya flanquejada per sengles volutes, sobre la qual descansa un marc de banús motllurat que remata en un frontó semicircular, elevat entre sengles mènsules, que mostra una pintura sobre àgata que representa a

Cassiano dal Pozzo en el seu viatge per Espanya assenyala ja el gust que sentia la cort espanyola per les pedres dures

i penjants. La vitel·la és del XVI i el retaule de principis del XVII.

L'estructura dels retaules-reliquiari 00620394 (fig. 1) y 00620411 (fig. 7) es basa en un peu que es recolza sobre dues grades: la primera s'adorna amb pedres encassetonades; i en la segona s'insereixen dos vidres rectangulars que permeten veure sengles ossos sense identificar. Al peu s'obre un oval amb una relíquia encassetonada en marbre amb vetes vermelles flanquejat per lapislàtzuli, i rematat per cap de querubí de bronze daurat, sobre el qual descansa una relíquia en teca oberta. El cos central està format per dues pilastres de diàspor vermell amb bases i capitells corintis de bronze daurat flanquejades per dues volutes de fusta; al centre, un marc octogonal amb cassetons de diàspor vermell i lapislàtzuli en cercles serveix de marc a la làmina de coure. Coronen aquests retaules un frontó partit amb placa de lapislàtzuli i teca lobulada amb una relíquia. Els coures representen, respectivament, una Epifania inspirada en una composició de Rafael per a les lògies vaticanes, i una Mare de Déu amb Nen amb la inscripció: *LVMEN VERBVUM FILI VERGE PARENS. CONCEPI GESSI PEPERI PIA FIDA BEATA*. Cap de les dues pintures no és l'original del reliquiari. També es poden atribuir a taller romà.

Molt similar a la factura dels dos anteriors és el 00620180 (fig. 6), format per una base sobre la qual es basa un plint en el qual s'obre una teca ovalada amb relíquia. Sobre aquest, un quadre rematat en arc de mig punt de bronze daurat amb decoració incisa, que envolta una placa d'àgata pintada

l'anvers l'Anunciació i en el revers la Resurrecció; està signada i datada per Segismundo Leyrer, 1594. Aquest pintor va ser un artista germànic que es va establir en un taller romà a finals del segle XVI.

Finalment, oferim un petit repertori bibliogràfic en què es recullen totes les publicacions en què apareixen les onze peces comentades. ■

BIBLIOGRAFIA

- CALDERÓN DE LA BARCA y LA ESPAÑA DEL BARROCO. Madrid (2000). Pág. 90.
- CHAMOSO y CASAMAR. *Museo de arte sacro*. Clarisas de Monforte de Lemos. Madrid (1980). Pág. 82.
- DOMÉNECH, B. *En torno a Julio Clovio y España*. Archivo Español de Arte, 243 (1988). Pág. 307-312.
- GIONONI y GAMULIN. *Giorgio Giulio Clovio, miniaturist of the renaissance*. Nueva York (1993).
- GIUSTI, A. *Splendori di pietre dure: l'art di corte nella Firenze dei Granduchi*. Florencia (1988). Pág. 144-145 y 280.
- GONZÁLEZ PALACIOS, A. *El gusto dei principi: arte di corte del XVII e del XVIII ecole*. Milán (1993). Pág. 387.
- GONZÁLEZ PALACIOS, A. *Las colecciones reales españolas de mosaicos y piedras duras*. Museo del Prado (2001). Pág. 246-248.
- HERRERO SANZ, M.ª. *Navidad en Palacio, Belenes napolitanos*. Madrid (1999). Pág. 44-45, Cat. 10.
- LAURENTIIS, E. De. *Giovanni Battista Castello "Il Genovese" (Génova 1549ca-1639). L'attività di miniatore per la corte spagnola*. *Politico 1*. Bandecchi & Vivaldi Pontedera (2000).
- LAURENTIIS, E. De. *Miniaturas devocionales, entre el manierismo y la contrarreforma, en el Museo Lázaro Galdiano*. Goya 263 (1998). Pág. 88-98.
- MARTÍNEZ CUESTA, J. *Navidad en Palacio. Reales sitios, monasterios y Salzillo*. Madrid (1998). Pág. 57, Cat. 41 y Cat. 42.
- RUIZ ALCÓN, M.ª. *Pintura sobre piedra en el patrimonio nacional*. Reales Sitios 38 (1973). Pág. 53-64.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, M.ª. *La ilusión de la belleza. Una geografía de la historia*. Caja de Ahorros del Mediterráneo (2001). Pág. 176-179.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, M.ª. *Santiago la esperanza*. Xacobeo 99. Xunta de Galicia (1999). Pág. 508-509.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, M.ª. *Navidad en Palacio: de Nazaret a Belén*. Madrid (2000). Pág. 37-38, Cat. 4.
- TORMO, E. *Visitando lo no visitable. La clausura de la Encarnación*. Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, XXV (1917). Pág. 130-131.